

Зміст

ПРОЛОГ	5
<i>Ярослав Грицак. Український вимір Другої світової війни</i>	7
<i>Олена Стяжкіна. Спроба налаштування антиколоніальної оптики: Україна й українці у Другій світовій та після неї</i>	16
МІЖ ПАМ'ЯТТЮ, ЗАБУТТЯМ ТА ЗАПЕРЕЧЕННЯМ ІСТОРІЇ	27
<i>Мирослав Маринович. Європейська безпека та історична пам'ять</i>	29
<i>Євген Захаров. Відкритими очима: спадок Другої світової та виклики для українських інтелектуалів</i>	33
<i>Ірина Берлянд. Пам'ять і дві війни</i>	40
<i>Антон Дробович. Моделі пам'ятання: «Ніколи знову» vs «Можем повторить»</i>	47
<i>Ігор Винокуров. Війна як нова релігія: народження й відродження сталінських міфологем</i>	52
<i>Максим Віхров. Культ «Великої Вітчизняної війни» як інструмент російської агресії: випадок Донбасу</i>	58
НЕЗНАНІ СТОРІНКИ ТРАГЕДІЇ ТА ЛЮДЯНОСТІ	67
<i>Владислав Гриневич. Імперіалістичний чинник у Східній Європі під час Другої світової війни</i>	69
<i>Іван Патриляк. Боротьба за українську державність у 1939–1945 роках</i>	73
<i>Андрій Павлишин. Втрачений Львів, який ми неодмінно повернемо</i>	84
<i>Тамара Вронська. Непомічені жертви війни: оточенці Червоної армії</i>	91

<i>Тетяна Пастушенко. Радянські військовополонені та остарбайтери: смерть і виживання між нацизмом і сталінізмом</i>	103
<i>Анна Прохорова. Життя за життя: рятування євреїв у часи Голокосту</i>	133
<i>Юрій Скіра. Акція порятунку євреїв митрополитом Андреем Шептицьким у 1942–1944 роках</i>	137
<i>Всеволод Стеблюк. Біоетичні уроки Другої світової війни</i>	144
<i>Євгеній Головаха. Зміни у глобальній системі цінностей після Другої світової війни</i>	154
ТІНІ ТА СВІТЛО РОДИННИХ СПОГАДІВ	157
<i>Данило Яневський. Війна радянська, війна американська, війна батьків</i>	159
<i>Юрко Прохасько. Безмір Другої світової: родинний вимір</i>	161
<i>Ахтем Сеітаблаєв. Героїзм і сталінське тавро «зради»: війна й депортація кримськотатарського народу</i>	165
<i>Дмитро Чекалкин. «Йому пощастило – він був поранений...»</i>	170
<i>Максим Стріха. Дискурси війни у родинних історіях киян</i>	173
<i>Оля Гнатюк. Пам'ять замість параду</i>	177
ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГУ: ВІЙНА В ПОЕЗІЇ / ПОЕЗІЯ У ВІЙНІ	181
<i>Марк Белорусец. Моя війна</i>	183
Відомості про авторів	190

Український вимір Другої світової війни

Ярослав Грицак

Минуло вже 75 років від закінчення тієї війни. Це майже рекорд. Восстанне ми не мали війни так довго після наполеонівських воєн. Між Наполеоном і Першою світовою війною – сто років. Ми наближаємося до цього рекорду, але питання, чи наблизимось, залишається відкритим. Тому що, судячи з того накалу страстей, який далі зберігається навколо Другої світової, цілком можливо, що ми рухаємося до нової війни. І це не пуста погроза.

Є надія, звичайно, що пристрасті можуть улягтися з часовою дистанцією, бо, як кажуть, час лікує рани. Але ця надія виявиться марною, якщо ми самі не будемо нічого робити. Я вважаю, що тут є велике завдання для самих істориків, бо вони мають зробити щось із пам'яттю про ту війну. В 1995 році відомий історик Норман Дейвіс назвав Другу світову «незрозумілою» війною. Він виходив із того, що сплигло п'ятдесят років від кінця війни, а ми не може-

мо її зрозуміти. Минуло чверть століття від публікації статті Нормана Дейвіса, а ми й далі її не розуміємо.

Тобто дистанція не лікує – і що більше в українському випадку. Війна і пам'ять понині є темами, які найбільше розколюють Україну. Тому ще раз повторю: ми не можемо покладатися на ефект дистанції, на те, що час полікує рани. Нам треба робити щось із цим минулим. І для цього, на мою думку, треба переглянути український вимір цієї війни.

Донедавна існувала проста теза, що насправді війна – це великий спрощувач. В кінцевому підсумку, це була війна між союзниками та державами Осі, насамперед між Сталіним і Гітлером. Із цим треба рахуватися. На Заході це постулювалося як «російська війна». Якщо українці там виникали, то тільки в ролі «поганих гравців». Як казав той самий Норман Дейвіс, українці були «росіянами», коли робили щось добре, і ставали «українцями», щойно робили щось погане. Український вимір виникав переважно у зв'язку з такими темами, як націоналізм, колабораціонізм і антисемітизм.

Наша українська історіографія значною мірою реактивна. Вона реагує на ці звинувачення: мовляв, те, що в російській історіографії має знак «мінус», насправді має знак «плюс». Була і спроба трактувати «Велику Вітчизняну війну» в Україні як «Велику Вітчизняну війну українського народу». Це робилося відразу після падіння комунізму. Нібито в цій формулі – «Велика Вітчизняна війна» – вітчизною був не Радянський Союз, а Україна. Ця спроба була досить наївна, і зараз про неї вже ніхто не згадує.

Також хочу звернути увагу, що віднедавна маємо нову тенденцію – ввести Україну в світовий вимір. І найперше тут можна назвати дві праці Тімоті Снайдера: «Криваві землі» і «Чорна земля». Він уперше показав роль «українського питання» в тогочасному глобальному контексті. Цей приклад дуже продуктивний. Я вважаю, що не можна взяти питання України й нашої боротьби пам'ятей, якщо ми зосередимося тільки на Україні 1939–1945 років.

Ми маємо дивитися набагато ширше. Снайдер починає від 1932 року. Моя пропозиція: починати треба набага-

то раніше – з 1914 року. Тому що ми не можемо говорити про Першу світову війну, Другу світову війну та роки між ними як про різні періоди. На моє глибоке переконання, це є одна й та сама війна. Я називаю її, слідом за багатьма істориками, «Тридцятилітньою війною ХХ століття». Вона почалася в 1914 і закінчилася в 1945 році. І найбільша трагедія чи іронія історії полягає в тому, що у цей період Україна народжується як нація. Вона носить на собі його родові травми. Умовно кажучи, ми є діти війни.

І перший аргумент, чому треба говорити про 1914 рік як про початок усього цього, – ми забуваємо, що між тими двома війнами усього двадцять років. Це час одного покоління. Для багатьох із тих, хто починав Другу світову війну, Перша була ще свіжою пам'яттю. Це так, якби я зараз спробував згадати, де я був 11 вересня 2001 року, – це приблизно той самий час. Ось приклади: майже усі командувачі чи діячі Другої світової війни у Першій були або молодими офіцерами, або солдатами – скажімо, Гітлер чи де Голль. Вони могли навіть командувати фронтами або бути міністрами воєнних справ, як-от Черчилль чи Сталін. В українському випадку – це Андрій Мельник, який був полковником у 1918 році, за часів Скоропадського.

Тобто це була жива пам'ять, і це стосувалося не тільки лідерів великих держав, а й «простих» людей. Багато істориків пише, що у 1941 році чимало євреїв не хотіли евакуюватися з Києва, тому що пам'ятали німців у 1918-му. Це був найкращий час у їхньому житті – це був час спокою. Німці були «великою культурною нацією». Євреї вважали, що розповіді про те, що Гітлер збирається винищувати євреїв, – це насправді вигадки радянської пропаганди. Одним словом, є дуже просте правило: коли бракує інформації, коли постає питання про виживання, на що ти покладаєшся? На свою пам'ять.

І, знову ж таки, це не тільки «пересічні» люди. Зараз ми знаємо достовірно завдяки публікаціям, що Сталін у 1941 році мав намір запропонувати Гітлеру новий «Берестейський мир». Він вірив, що можна втілити ситуацію 1918 року. Моя теза полягає в тому, що Сталін і Гітлер, як

і багато інших полководців, командувачів і зверхників держав у 1939–1945 роках, мали спогади про Україну та українців із часів Першої світової війни. І ці спогади могли мати визначальну роль у рішеннях, які вони приймали.

Крім суб'єктивного виміру спогадів, є об'єктивні речі. Це те, що починаючи з 1914 року «українське питання» вперше виникає у великій політиці, можна сказати, як геополітичне питання. Як дуже добре написав британський історик Домінік Лівен, у 1914 році більш за все на світі доля Першої світової війни залежала від України. На це накладалося декілька факторів. Перш за все, Перша і Друга світова – це війни тотальні, із масовою мобілізацією населення не тільки на фронті, а й у тилу. Це війни зі зброєю масового знищення. У зв'язку із цим виникає питання «гарматного м'яса» – постійного постачання армії. Очевидно, що українці, які є однією з найбільших етнічних груп, є ідеальним «гарматним м'ясом». А друге, що більш важливо, тут є природні ресурси, особливо хліб. Хліб є стратегічною зброєю як у Першій, так і у Другій світовій війні. Достатньо прочитати листи Гітлера до Муссоліні 1941 року, перед початком німецько-радянської війни, щоби побачити, наскільки Гітлер вважав умовою своєї перемоги те, чи зможе він контролювати український хліб.

Але ресурси не можна дістати автоматично – ти мушиш зробити щось із місцевим населенням. Як писали у середньовічній хроніці, щоб мати мед, треба зробити щось із бджолами. Ти маєш або знищити це населення, або завоювати його лояльність. Знищувати – це найпростіше, але найтяжче для виконання, тому що треба дуже багато ресурсів, щоб довести справу до кінця.

Тому час від часу виникає питання: що робити з лояльністю цього населення? І тут постає ще інший вимір, можливо, останній і найважливіший: якщо ти хочеш завоювати лояльність українців, то чи українці відрізняються від росіян, чи вони схожі на росіян? І чи треба мати окрему політику щодо українців, може, достатньо мати таку саму політику, як і щодо росіян? Деякі з німецьких мислителів, зокрема геополітиків, як-от Пауль Рорбах, казали, що хто має клю-

чі до Києва, той контролює Росію. Серед німців не було одностайної позиції: вона коливалася від повного ігнорування українського фактора до визнання його ключової ролі. Але в кожному випадку вони розуміли, що треба дати відповідь на «українське питання». Власне, поєднання цих двох вимірів – ресурсу «гарматного» і політичного – перетворило «українське питання» на ключове питання Першої і Другої світових воєн. Його не можна було ігнорувати – його треба було якось вирішувати.

Але «українське питання» винятково запутане. Україна – це територія пограниччя. Пограниччя – це не лише географічне поняття; це поняття культурне, етнічне, релігійне (назвіть будь-який інший вимір – буде інше). Ніде більше немає такої розмитості й суперечностей етнічних кордонів, і ніде більше ви не маєте такого конфліктного характеру ідентичностей. Ніде більше держави не були такими плінними. Можна навести тільки один приклад: між 1914 і 1945 роками у Лондоні влада не мінялася жодного разу, в Берліні, Москві, Петрограді та Парижі, головних столицях, вона мінялася двічі. У Варшаві та Празі, менших столицях, – п'ять разів, тоді як у Львові – вісім, а у Києві – аж одинадцять. А на одній із залізничних станцій у Донбасі лише в першій половині 1919 року влада мінялася 27 разів!

Це вчергове показує нам особливий статус пограниччя. Це головний театр воєнних дій, але театр дуже нестабільний, тому що тут відбувався не один конфлікт, а декілька. Перше – це Велика війна, світова війна, у якій Україна була одним із головних театрів. І що дуже важливо, вона була двічі окупована і в Першій, і в Другій війні. Друге – це російський вимір: революція 1917 року і радянський імперіалізм під прапором «світової революції». Сталін пише час від часу, що він боїться за Україну, бо вона є ключовою для існування Радянського Союзу. Інший вимір, що зводиться у вужчому розумінні до «українського питання», – це українські національно-визвольні змагання, чи то у формі Української національної ради, національної республіки чи уряду Гетьманату, чи то, пізніше, спроб мельниківців і бандерівців, Стецька і т. ін., і його не можна ігнорувати.

Є ще один вимір: як казав Черчилль, коли закінчилися «війни гігантів», почалися «війни карликів». «Карлики» – це нові державні форми, які утворилися в той час у цій частині світу. Умовно кажучи, такою була війна між поляками і українцями. Польський фактор присутній на українській території аж до 1945 року. І, нарешті, є велика селянська війна, яка у Першій світовій уособлюється у повстанській армії Махна. А у Другій світовій – звичайно, ми розуміємо, що селянство як таке зникло в Радянському Союзі, але залишилося в Західній Україні, – польсько-український конфлікт на Волині значною мірою можна ідентифікувати як боротьбу селян за землю.

Тобто ми маємо не один конфлікт, а переплетення декількох конфліктів одночасно. Це зробило українську ситуацію надзвичайно тяжкою. Україну можна порівняти в такому контексті лише з Балканами та Кавказом. Але Україна важливіша за Балкани і Кавказ, як показують і Перша, і Друга світові війни. У всьому цьому, як я хочу підкреслити, полягає український вимір війни: це, з одного боку, підвищена конфліктогенність української території, а з другого – її геополітична значущість. Тому що, просто кажучи, той, хто має контроль над Україною та її ресурсами, має найкращі шанси на виграш у цій війні.

Отже, цю територію треба завоювати, але це тільки половина завдання. Бо друга половина – її ще треба контролювати, і це ще тяжче завдання. Як казав Наполеон, штиком можна зробити все, але на штику не можна сидіти.

Якщо повернутися до розмови про пам'ять, зокрема пам'ять Сталіна і Гітлера, слід сказати, що Гітлер мав свою травматичну пам'ять про Україну. Як впливає з його застільних розмов, що записувалися й були неофіційними, він вважав, що вбивство Айхгорна, яке сталося у Києві 1918 року, свідчить про те, що українці є винятково ненадійними, бо вони нібито вбили найбільшого приятеля свого народу. Звичайно, Айхгорна вбили не українці, а російські есери, але для Гітлера це не мало значення. Для нього мало значення те, що українці «ненадійні», тому в жодному разі не можна давати їм зброю. Друге, пов'язане з тим

спостереження спирається на спогади Кальтенбруннера. Кальтенбруннер цитує Гітлера, який твердив, що якщо українців так масово винищували, то це очевидно доводить, що вони – «недержавний» народ, що їхня «раса» не є добра, отже, вони не заслуговують на свою державу. Але ми бачимо знову, як Гітлер повертається до цієї пам'яті. І ця пам'ять про Першу світову війну формулює його позицію щодо України у Другій світовій.

Сталін, на мою думку, мав ще більшу «травму України». Найперше треба згадати, що у роки «громадянської» війни Червона армія тричі приходила в Україну і тричі відступала – і кожного разу, коли вона відступала, у неї в тилу спалахували українські селянські повстання. Мало хто звертає увагу на те, що території, на яких діяв Сталін під час «громадянської» війни, – це південь Росії, Кавказ і Україна. Зокрема, з Україною пов'язаний його найбільший прорахунок, за який потім його звинувачували. Це прорахунок часів польсько-радянської війни, коли він дав наказ наступати на Львів, а не на Варшаву, й тим нібито зменшив шанси на перемогу радянських військ над польськими у 1920 році. Його друга «травма України» – це травма колективізації, коли Сталін відверто заявляв у листі до Кагановича: «ми втрачаємо Україну». Згодом у розмові з Черчиллем він визнає, що то був найтяжчий період його життя. І третя – перші місяці німецько-радянської війни, коли йому доносили, що українці масово «зраджують» і зустрічають німців із хлібом і сіллю. В цьому була частка правди, бо українці пам'ятали голод 1933 року та вважали, що прихід Гітлера буде для них якоюсь мірою спасінням від Сталіна.

Підсумовуючи, я хочу сказати, що і Перша, і Друга світова показують одну тенденцію: виграє у війні той, хто краще грає «українською картою». Ганна Арендт свого часу сформулювала це у такій парадоксальній тезі: Гітлер, мабуть, виграв би війну, якби вивісив у Києві не свастику, а тризуб. Додам від себе, що тоді він би не був Гітлером. Сталін переграв його. Він змагався з Гітлером у тому, хто винищить більше місцевого населення на «кривавих землях» між Москвою та Берліном. Але, на відміну від Гітлера, Сталін